

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22271> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Peele, Ada

Title: Een uitzonderlijke erfgenaam : de verdeling van de nalatenschap van Koning-Stadhouder Willem III en een consequentie daarvan : Pruisisch heerlijk gezag in Hooge en Lage Zwaluwe, 1702-1754

Issue Date: 2013-11-19

12 Moertering in de polder de Oude Moer, en de Hollandse regelgeving

Inleiding

Op 28 december 1745 werden de Staten van Holland door de Pruisische resident te Den Haag, Christoph Heinrich von Ammon, geïnformeerd dat Frederik II in de Zwaluwen turf wilde laten steken.¹ De Pruisische koning had Von Ammon opdracht gegeven om bij de Staten een vergunning hiervoor te regelen.² In januari 1746 vroeg niet Von Ammon, maar de rentmeester van Hooge en Lage Zwaluwe, Johan Recalf van Fenema, een octrooi bij de Staten van Holland aan om in de polder de Oude Moer, gelegen in de Emiliapolder, en in de polder de Vierendelen veengronden te gaan ontmoeren door middel van natte vervening.³ Omdat deze veenlanden buiten de sluizen lagen sprak men van buitendijkse moertering. Dit betekende dat Frederik II bij de Staten van Holland een octrooi voor de moertering moest aanvragen. Het was namelijk verboden om buitendijks aan natte vervening te doen.⁴ Ook was Frederik II verplicht aan de Staten van Holland impost op de ontgroning en doorvaart van de turf te betalen. Het was de vraag of Frederik II en zijn Pruisische medewerkers van deze regelgeving op de hoogte waren.

12.1 Turfwinning: vorming en gebruik van turf

In moerassige veengebieden hadden afgestorven planten na honderden jaren een metersdikke veenlaag gevormd die men kon steken of delven.⁵ Vanaf de Middeleeuwen werd gedroogd veen in de vorm van turf op grote schaal als brandstof toegepast. Om-

1 Von Ammon bood op 1 juli 1745 zijn geloofsbrieven als resident in de Republiek aan en zond op 30 september 1749 zijn laatste bericht. Zie Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 355, nr. 387. Zie voor Ammon hoofdstuk 8, figuur 4. Een resident was een gevolmachtigde van een regering in het buitenland die van lagere rang was dan een gezant, maar hoger dan een zaakgelastigde.

2 NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 115, Von Ammon aan SH (28 december 1745).

3 NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 2r-3v, Rekest van Van Fenema aan SH (1746). Het idee om turf te winnen zal afkomstig zijn geweest van de in Hooge Zwaluwe wonende rentmeester van de Zwaluwen. Hij kende het gebied en moet daarom hebben geweten dat daar turf in de grond zat.

4 Hiervoor werd verwezen artikel 23 van den *Impost op de Ontgroning en Doorvaart van de Turf*, een ook naar een speciaal plakkaat van 16 maart 1679. Tevens mocht Frederik II als leenman niet zonder toestemming van zijn leenheer, de Staten van Holland, het leengoed verminderen of beschadigen door ontgroning of vervening. Zie hoofdstuk 7.

5 Men onderscheidt hoog- en laagveen. Hoogveen is boven de grondwaterspiegel gevormd veen. Laagveen is veen dat uit water- en moerasplanten onder water is opgebouwd, maar in de loop van de tijd wel boven de waterspiegel lag.

Afb. 69 Turf gebruikt voor de huiselijke haard, Wikimedia Commons, 17 januari 2007.

dat er een tekort aan hout was gebruikte men turf, want aan veengrond was in die tijd geen gebrek. Niet alle turf was echter voor hetzelfde doel geschikt. De diep gelegen zwarte turf of haardturf had de beste kwaliteit en werd toegepast voor huisbrand. De hoger gelegen brouwturf was van mindere kwaliteit en werd gebruikt door ambachtslieden bij hun industriële activiteiten, bijvoorbeeld in (bier)brouwerijen, wasserijen, ververijen, pottenbakkerijen, steenfabrieken en broodbakkerijen.⁶

Droge vervening

Bij turfwinning kunnen twee technieken worden onderscheiden. De eerste techniek is de turfwinning boven de grondwaterspiegel, ook wel droge vervening genoemd.⁷ Bij droge vervening werd het veen afgraven; de blootgelegde zandige ondergrond werd opnieuw gebruikt.⁸ Er is dan sprake van kwalitatief landverlies. Ten behoeve van de droge vervening werd de waterstand soms verlaagd. Had men het laagst mogelijke niveau bereikt, dan kon men stoppen met het vervenen en de grond verder gebruiken

⁶ Cornelisse, *Energiemarkten*, 22. Zwarte turf bestond uit beter verteerd plantenmateriaal.

⁷ De oudste vermelding hierover vinden we in een reisverslag van de Romein Plinius de Oudere (23-79). Zie Van de Ven (ed.), *Leefbaar laagland*, 127.

⁸ Deze gronden konden eventueel geschikt worden gemaakt voor de landbouw. Dit deed men door het zand te mengen met de bovenste toplaag van het veen die tijdens de vervening apart was gelegd en door deze grond tevens te voorzien van as of mest, maar dit laatste gebeurde lang niet altijd. Omstreeks het jaar 1500 lagen veel ontmoerde gronden verlaten.

als hooi- of weiland of overgaan op natte verving, onder het wateroppervlak. Deze techniek leidde tot kwantitatief landverlies.

Bij het droge vervenen werden eerst de planten en dergelijke verwijderd. Daarna groef men de toplaag af en legde deze apart.⁹ De daaronder gelegen veenlagen werden verticaal ingestoken. Dit vond plaats na de winter van eind maart tot eind mei.¹⁰ vervolgens werden de horizontaal uitgestoken plaggen op een legakker tegen elkaar aanzet voor een eerste droging en waar nodig bijgesneden en regelmatig omgekeerd om het drogingsproces te bevorderen.

Na een periode van zes tot acht weken was de opgestapelde turf voldoende gedroogd. Hoe snel de turf droogde was uiteraard afhankelijk van het weer. In een nat voorjaar en een natte zomer droogde de turf niet en was de opbrengst onvoldoende. In een zeer droog en warm voorjaar en een zeer warme zomer kon turf verstuiven en ook dan was de opbrengst onvoldoende. Als gevolg van de grote bevolkingsaanwas, de snelle verstedelijking, de sterke ontwikkeling van de industrie, de verstening van de stad en aanzienlijke bouwactiviteiten aan woningen en infrastructuur steeg in de Hollandse steden vanaf de veertiende eeuw de behoefte aan brandstof.¹¹ Door de toenemende vraag naar turf werd ook de prijs hiervan hoger. Voor boeren werd het financieel interessant om te gaan ontmoeren en een aantal van hen werd daarom veenboer.¹² Dit had tot gevolg dat er een grote aanslag gepleegd werd op de veenlanden.

Natte verving

Aan het begin van de zestiende eeuw kwam het zogenaamde slagturven of baggeren, ook natte verving genoemd, in zwang.¹³ Vooral na 1530 nam deze tweede techniek van turfwinning in Holland een hoge vlucht. Dit kwam omdat men aan het begin van de zestiende eeuw op veel plaatsen de grondwaterspiegel had bereikt zodat men op een andere manier de turf moest gaan winnen. In plaats van te graven werd nu het veen door middel van een zogenaamde baggerbeugel omhoog gehaald. Een baggerbeugel is een circa vijf meter lange stok met aan het uiteinde een net of een zak die is bevestigd aan een beugel of een ring.¹⁴ De turf werd gewonnen door onder de grondwaterspiegel het veen op te baggeren tot de klei- of zandbodem was bereikt en de veenlaag zo goed als geheel was verdwenen. Dit gebeurde eerst vanaf de kant van het land en later vanuit een boot of vanaf een plank tussen de oever en een kleine boot.¹⁵ Aanvankelijk was het baggeren vanuit een boot of vanaf een plank verboden omdat de kans bestond dat

9 Deze turflaag, ook wel witte turf genoemd, bestond uit weinig verteerde plantenresten en was daardoor van mindere kwaliteit.

10 Men was bij de turfwinning afhankelijk van droog weer.

11 Cornelisse, *Energiemarkten*, 30.

12 Een veenboer werd ook wel baggerboer genoemd.

13 Deze vorm van turfwinning werd ook door de Pruisische koning in de Oude Moer toegepast.

14 De baggerbeugel werd eerst alleen gebruikt voor het schoonhouden en uitdiepen van sloten en grachten.

15 Een baggerbok of baggerboot genoemd. Dit is een platboomd vaartuig dat werd gebruikt om daarin te staan baggeren of te slagturven.

de oever ondermijnd zou worden. In hun resolutie van 18 maart 1624 werd dit door de Staten van Holland toegestaan, maar dijkgraven en heemraden moesten er wel van overtuigd zijn dat dit voor het land niet nadelig was.¹⁶

Het veen werd in stroken weggebaggerd en zo diep mogelijk weggehaald waardoor een landschap ontstond waarin lange smalle stroken land, de afzetakkers, legakkers of ribben, werden afgewisseld door percelen water, petgaten, petten of trekgaten genoemd. Als een perceel geheel was vergraven, restten er altijd nog de leg- of zetakkers, die nodig waren om de gebaggerde turf op te stapelen en te laten drogen. De legakkers kon men later als hooi- of weiland benutten. Ook was het mogelijk ze te beplanten met houtgewas. Nadat het natte veen omhoog was gebracht werd het in een boot gestort en eventueel nog met water gemengd om een homogene massa te krijgen. Vervolgens verspreidde men het veen gelijkmatig over de leg- of zetakker. Na een paar dagen werd het water uit het natte veen geperst door er met klompen, waaronder planken waren bevestigd, overheen te lopen. Daarna werd het veen ingestoken om verder te drogen. Als het voldoende was gedroogd, dit kon soms maandenlang duren, werden er turven van gestoken en opgestapeld om ze verder te laten drogen. Hoe droger de turf des te beter de brandbaarheid was. Ten slotte konden de turven getransporteerd en verkocht worden. In 1550 had deze nieuwe wijze van turfwinning in Holland, Utrecht en ook in Vlaanderen het traditionele steken van veen geheel verdrongen.

De natte vervening leidde tot plasvorming. Deze plassen waren blijvend van aard, tenzij ze later werden drooggemaakt.¹⁷ Naarmate de turfwinning voortging vormden zich steeds meer plassen en de al ontstane plassen werden almaar groter, vooral aan de oostkant wegens overwegend westelijke winden. Om aan de brandstofbehoefte te voldoen moest men namelijk steeds grotere stukken grond afgraven. De legakkers werden steeds smaller en de petgaten steeds breder en dieper. Daardoor kon het gebeuren dat bij storm de legakkers door het water werden weggeslagen zodat er plassen ontstonden of groeiden. Ook door golfslag konden de legakkers worden aangetast waardoor ze soms geheel in het water verdwenen. Vooral als de oeverbescherming niet goed werd bijgehouden of als deze ontbrak. De plassen ontwikkelden zich dan tot een grote en soms gevaarlijke binnensee. Polderbesturen oefenden toezicht uit op de turfwinning en verboden soms het turfstreken nabij grote meren, dijken en hoofdwegen.

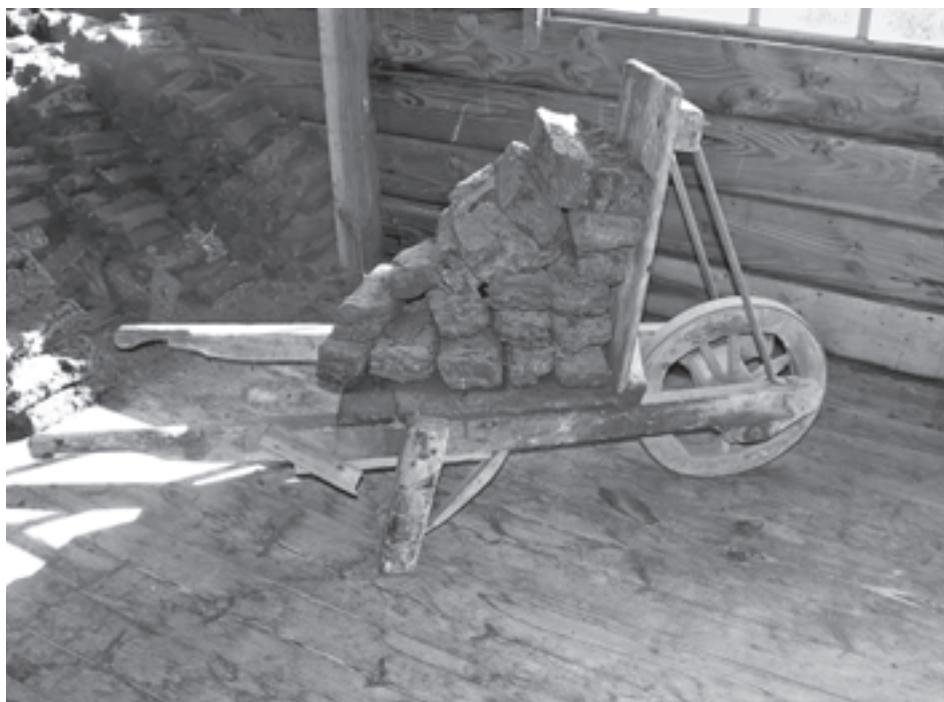
De positieve kant van de invoering van de natte vervening was dat deze arbeidsintensieve en kapitaalarme tak van nijverheid aan veel mensen werk verschafte en tevens voldeed aan de grote vraag naar brandstof.¹⁸ Helaas was vervening slechts op korte termijn economisch interessant, want zodra de ontmoerde gronden water waren geworden brachten ze geen grondbelasting en dijkschotten meer op en hadden ze hun economisch nut verloren.¹⁹ Hierdoor namen de lasten per overgebleven morgen grond

¹⁶ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 5056, RSH 1624, 20 (18 maart).

¹⁷ Van de Ven (ed.), *Leefbaar laagland*, 126-127.

¹⁸ Van de Ven (ed.), *Leefbaar laagland*, 130.

¹⁹ Alleen droogmaking kon het gevaar van uitbreiding van deze plassen een halt toeroepen en bood tevens kans op hernieuwde afdracht van belastingen. Zie Van de Ven (ed.), *Leefbaar laagland*, 130.

Afb. 70 Een kruiwagen geladen met turfjes, Wikimedia Commons, 27 september 2008.

sterk toe.²⁰ De verveners moesten een waarborg of onderpand stellen om de betaling van de verpondingen, dijkschotten en andere lasten na de ontmoering te garanderen en om eventuele drooglegging van de plas te financieren. Vanwege de groeiende vraag naar turf moest ook de turfproductie toenemen en was het niet mogelijk de turfwinning te verbieden.

12.2 Frederik Willem I vraagt een vergunning aan

Om turf te kunnen winnen diende men in Holland bij de Staten van Holland een octrooi aan te vragen. In deze vergunning stonden voorschriften die door de verveners moesten worden opgevolgd. Deze voorwaarden kwamen er geleidelijk. Ze namen ook in aantal en precisie toe.²¹ Al eerder was er voor de Pruisische koning Frederik Willem I door zijn gezant Luisius bij de Staten van Holland toestemming gevraagd om perceel grond in Hooge Zwaluwe te ontmoeren.²² Deze gronden stonden 's winters, maar

²⁰ Een morgen is de hoeveelheid grond die een boer op een morgen kon ploegen. Is ongeveer 0,85 ha. Zie Van de Ven, *Leefbaar laagland*, 99.

²¹ Zie voor de regelgeving van de verschillende overheden Van 't Riet, *Meetten, boren en besien*, 32-50.

²² Zie voor Luisius hoofdstuk 13.

vooral zomers onder water en waren bedekt met liezen en biezen. Op deze landen was het niet meer mogelijk om producten te verbouwen, maar er moesten wel verpondingen en andere lasten over betaald worden. De koning had blijkbaar al veel kosten gemaakt om de kwaliteit van deze gronden te verbeteren. Omdat hij hierin niet was geslaagd had hij deskundigen gevraagd hoe hij deze landen het beste kon behandelen zodat daar weer gewassen op konden worden verbouwd. Zij stelden voor deze slechte percelen met goede aarde op te hogen en wel zo dat ze zowel in de winter als in de zomer geen schade meer zouden ondervinden van het water. Hiervoor was heel veel aarde nodig die men wilde verkrijgen door het graven van nieuwe sloten en het groter maken van oude, bestaande sloten in dat gebied. Onder deze grond bevond zich echter een soort moer dat niet geschikt was als ondergrond om de percelen mee op te hogen. Door deze moer van de goede aarde te scheiden kon men hiervan een 'Soort van Seer Slegten Turff' maken. Door het winnen en verkopen van die slechte turf wilde men de hoge onkosten die het verhogen van de gronden met zich mee zou brengen enigszins compenseren.²³ De Pruisische koning vroeg bij de Staten van Holland een vergunning aan om zo'n veertig à vijftig bundertalen in Hooge Zwaluwe op deze wijze te ontmoeten.²⁴ Hij wilde voor de verpondingen en andere lasten, die voor deze gronden betaald moesten worden, een behoorlijke zekerheid stellen en daarvan een 'akte van permissie' [vergunning] in de vereiste vorm afgeven.²⁵ Dit eerdere verzoek moet vóór of in 1739 zijn ingediend; welke polder het betrof wordt helaas niet vermeld.²⁶

12.3 Rentmeester Van Fenema schrijft zelf een verzoek

Niet de Pruisische koning, maar de rentmeester van de Zwaluwen schreef aan de Staten van Holland een verzoekschrift voor een vergunning om in de polder de Oude Moer turf te winnen. Van Fenema had er de voorkeur aan gegeven in het rekest de

²³ Aan wie men deze turf wilde verkopen werd niet vermeld.

²⁴ Ook aan anderen was al eerder vanwege dezelfde reden in Hooge Zwaluwe vergunning verleend. Een bundertal is het aantal bunders land waarover belasting en andere lasten moesten worden betaald. De omvang van een bunder was streekgebonden. In Brabant gingen 400 roeden in een bunder. Een Bredase roede was 32,26 m².

²⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Verzoek van Luiscius aan SH (z.d.).

²⁶ Luiscius werd in 1739, na een mislukte zelfmoordpoging, door zijn heer ontslagen. Voltaire, *Briefwisseling*, 373, Voltaire aan Frederik II (7 oktober 1740); Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 352, nr. 383, noot. Volgens Voltaire was de enige fout van Luiscius dat hij niet genoeg waarde hechtte aan een leven dat geheel gewijd was aan zijn heer. Luiscius was een veelzijdig man. Zoals wij al zagen was hij naast gezant ook domeinraad. Bovendien maakte hij vertalingen en schreef boeken. Blijkbaar was de Pruisische koning ontevreden geweest over het functioneren van zijn gezant. Om te voorkomen dat Luiscius helemaal 'buiten zinnen' zou raken verzocht Voltaire aan Frederik II om een briefje te schrijven waarin hij hem verzekerde dat hij tevreden was over zijn bestuur en tevens de toezegging zou doen voor hem en zijn familie te zorgen zonder daarvoor iets van Luiscius te vorderen. Voltaire vond dat Frederik verplicht was om zijn voormalige zieke gezant te helpen om te voorkomen dat 'de beklagenswaardige man' vanwege zijn toestand wellicht opnieuw een zelfmoordpoging zou doen. Zie Voltaire, 392, Voltaire aan Frederik II (30 oktober, jaartal onbekend). De Pruisische koning schreef echter terug dat het er totaal niet toe deed waar 'die gek' zijn laatste dagen doorbracht. Op verzoek van Voltaire had hij wel de zoon van Luiscius in dienst genomen. Voltaire, 400, brief van Frederik II aan Voltaire (7 oktober/ november 1740).

naam van Frederik II niet te noemen om Frederik er voorlopig buiten te houden. Wellicht omdat de Pruisische koning onenigheid had met de Staten van Holland over onder andere de Tongplaat.²⁷ Het is ook niet uitgesloten dat men de indruk van onderdanigheid wilde vermijden. Van Pruisische zijde was men ervan overtuigd dat de Staten van Holland dit niet konden weigeren omdat Daniel van Bodegem en de erfgenamen van Christiaan Swaens ook toestemming hadden gekregen om hun gronden te vervenen.²⁸ Zij hadden al eerder een gewoon octrooi ontvangen voor het moeren in de Zonzeelpolder. De rentmeester hoopte dat de Staten dit als precedent zouden beschouwen.²⁹

Rentmeester Van Fenema, die zowel bij de Staten van Holland als bij de Gecommitteerde Raden goede vrienden had, werd naar Den Haag ontboden om ervoor te zorgen dat de Staten van Holland de gevraagde vergunning verleenden. Van Von Ammon werd verwacht dat hij Van Fenema assisteerde zodat de kwestie zo snel mogelijk tot een goed einde kon worden gebracht. De procedure om een vergunning te krijgen was dat de Gecommitteerde Raden eerst een advies gaven voordat de Staten van Holland een octrooi verleenden. Werde er door de Gecommitteerde Raden een positief advies uitgebracht dan was de kans groot dat de Staten van Holland een gunstige resolutie zouden nemen. Om de kans hierop te vergroten moest Von Ammon bij zowel de Staten van Holland als bij de Gecommitteerde Raden het rekest aanbevelen.³⁰ Hij overhandigde het verzoekschrift daarom niet alleen persoonlijk aan raadpensionaris Anthonie van der Heim, maar beval het ook mondeling uit naam van de koning aan.³¹ Schmitz en Rappard van de Krijgs- en Domeinkamer te Kleef hadden uit goede bron vernomen dat een procureur van de Staten het rekest voor gezien diende te tekenen en het vervolgens bij de Staten van Holland moest afgeven. Zij verzochten procureur Van Dalfzen zijn handtekening te plaatsen en het verzoekschrift de dag daarop bij de Staten te presenteren.³² De procureur heeft het rekest inderdaad ondertekend.³³

27 Zie hoofdstuk 13.

28 NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 115, Von Ammon aan SH (28 december 1745).

29 NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Brief van Van Fenema (25 augustus 1747); NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 115, Von Ammon aan SH (28 december 1745).

30 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 72, Schmitz en Rappard aan Von Ammon (13 januari 1746). Na 1585 konden in de Statenvergaderingen alleen onderwerpen besproken worden die door de Gecommitteerde Raden naar voren werden gebracht.

31 NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 112, Von Ammon aan Schmitz en Rappard. Op deze brief staat als datum 14 januari 1745, dit moet 14 januari 1746. In die tijd werd het verzoek van Van Fenema ingediend. Bovendien was Von Ammon in januari 1745 nog geen resident te Den Haag. Waarschijnlijk is er bij het overschrijven van de brief een schrijffout gemaakt. Van der Heim was een oomzegger en petekind van Anthonie Heinsius.

32 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 72, Schmitz en Rappard aan Von Ammon (13 januari 1746). Waarschijnlijk gaat het hier om Adriaan van Dalfzen, procureur bij Gecommitteerde Raden. Op 21 juni 1746 informeerde gezantschapssecretaris J.D. Beck bij Rappard in welke staat hij de kwestie van de aanvraag van een octrooi voor de moermering had achtergelaten. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 41, Beck aan Rappard (21 juni 1746).

33 NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 2r-3v, Rekest van Van Fenema aan SH (1746).

Resident Von Ammon aan het werk

Omdat de koning in het verzoekschrift niet werd genoemd ondersteunde Von Ammon het verzoek tevens schriftelijk bij de Staten van Holland. Frederik II raadde de resident aan om de volgende dag over deze voor de koning zo belangrijke zaak met de pensionaris van Dordrecht en lid van de Staten van Holland, François Teresteijn van Halewijn, te gaan praten. Voordat dit verzoekschrift bij de Staten van Holland in behandeling zou worden genomen moest de pensionaris hiervan op de hoogte zijn gebracht zodat hij een gunstig advies kon uitbrengen.³⁴ De pensionaris had bij andere gelegenheden ook zijn goede diensten aan de Pruisische koning bewezen. Hij had in de kwestie van de openbare verkoop van Hooge en Lage Zwaluwe zich er met succes voor ingespannen dat de koning vrijstelling kreeg voor het betalen van achterstallige belastingen.³⁵ Hij was zeker in staat om hem te helpen.

Dordrecht was de oudste en eerste der stemhebbende steden van Holland en op grond daarvan nam de pensionaris bij afwezigheid van de raadpensionaris diens betrekking waar. De afgevaardigde van Dordrecht mocht tijdens de vergaderingen van de Staten van Holland als eerste na de afgevaardigde van de Ridderschap, gewoonlijk de raadpensionaris, spreken en zijn stem uitbrengen.³⁶ Ook kwam deze stad als eerste in aanmerking om de raadpensionaris te leveren. Wanneer er geen meerderheid voor een kandidaat uit Dordrecht was, of als werd afgezien van een eigen kandidatuur werd een raadpensionaris uit een van de andere steden gekozen. Bij alle vergaderingen van de Staten van Holland en bij de meeste bijeenkomsten van de Staten-Generaal waren de pensionarissen van de stemhebbende steden, waaronder die van Dordrecht, aanwezig. Gewoonlijk werd aan hen opgedragen of door de overige afgevaardigden aan hen overgelaten om uit naam van hun stad het woord te voeren. Invloedrijke personen in de steden, de burgemeesters of andere regenten, lieten de voorbereiding en behandeling van moeilijke zaken in de vergadering van Staten graag over aan de pensionarissen. Deze hadden dus de gelegenheid om grote invloed op de gang van zaken uit te oefenen.³⁷ De pensionaris was bovendien naast alle jaarlijks wisselende regenten de meeste stabiele factor omdat hij als ambtenaar bleef zitten.

Von Ammon had over het verlenen van een vergunning contact gehad met leden van de Staten van Holland. Een aantal van hen had de resident goede hoop gegeven en hij verwachtte daarom niet dat het afgeven van een octrooi moeilijkheden zou geven.³⁸ Maar het ging toch niet zo gemakkelijk als hij had gedacht. Van Ammon besloot Anthony van Wezele, advocaat-fiscaal van Holland, die met deze kwestie was belast, om spoed te verzoeken.³⁹ De resident verzekerde hem dat mocht hij bijdragen in het sla-

³⁴ Von Ammon kon ook gezantschapssecretaris J.D. Beck, die de pensionaris van Dordrecht persoonlijk kende, hiermee belasten. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 72, Schmitz en Rappard aan Von Ammon (13 januari 1746).

³⁵ Zie hoofdstuk 14.

³⁶ Van Sypesteijn, 'Voormalige pensionarissen', 114.

³⁷ Van Sypesteijn, 'Voormalige pensionarissen', 108.

³⁸ NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 112, Von Ammon aan Schmitz en Rappard (14 januari 1745). Deze brief werd op 14 januari 1746 geschreven.

³⁹ Anthonij van Wezele (1685-1762) was van 1739 tot 1749 advocaat-fiscaal crimineel en procureur-generaal van

gen daarvan hij aan de koning een aangename dienst had bewezen.⁴⁰ Ook verzocht hij aan Jacob Hop, een van de Statenleden, om ervoor te zorgen dat de vergunning zo snel mogelijk zou worden verleend. Aan beiden werd gevraagd haast te maken met hun rapport. Ook voor de kwestie Tongplaat werd contact opgenomen met Hop.⁴¹

Hoewel de Gecommitteerde Raden zich al op 20 oktober 1746 positief over het verzoekschrift uitlieten hadden de Staten van Holland in mei 1747 nog geen octrooi verleend. De kwestie traineerde onder andere omdat Simon van Son, ingeland en pachter op de impost, en vier ingelanden uit Geertruidenberg bij de Staten van Holland bezwaar maakten tegen de plannen van Van Fenema.⁴² Van Son had blijkbaar genoeg durf om tegen de plannen van de machtige Pruisische koning in te gaan. De rentmeester werd door Gecommitteerde Raden in de gelegenheid gesteld om de bezwaren die door de vijf opposanten op 14 maart 1746 schriftelijk bij de Staten van Holland waren ingediend te weerleggen.⁴³ Van Pruisische zijde had men advocaat Abraham Havercamp ingeschakeld. Hij hield een uitgebreide repliek op de bezwaren van deze opposanten.⁴⁴ Op een aantal ingebrachte bezwaren zal later worden ingegaan.

In december 1747 had de resident over de kwestie van de moermering een onderhoud met prins Willem IV en de raadpensionaris van Holland, Jacob Gilles.⁴⁵ Hij merkte op dat het voor Frederik II nadelig was dat de kwestie zo lang werd getrainneerd en dat er op zijn dringende verzoeken alleen ontwijkende antwoorden werden gegeven. Beiden vertelden de resident dat de Staten van Holland vanwege belangrijke werkzaamheden nu geen tijd hadden om aandacht aan deze kwestie te besteden. Het feit dat de Republiek betrokken was geraakt bij de Oostenrijkse Successieoorlog werkte in het nadeel van de Pruisische koning. Dit gegeven kon ook als excuus gebruikt worden. In die tijd liepen er nog meer zaken met de Pruisische koning, zoals de zeer gecompliceerde kwestie van de Tongplaat en de verkoop van diens Hollandse domeinen, die hierna aan de orde komen. De prins en de raadpensionaris beloofden hun best te doen om het probleem tijdens de eerstvolgende vergadering van de Staten van

het Hof van Holland en advocaat-fiscaal van de Hoge Raad van Holland. Hij werd daarna raad, advocaat-fiscaal en procureur-generaal van de Gecommitteerde Raden. Zie onder andere Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XX, 218 en Van der Plaats, *Levensbeschrijving*, 357. Van Wezele was heer van Oud-Haarlem en Kortenbossche.

⁴⁰ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 26, Von Ammon aan Van Wezele (10 april 1746).

⁴¹ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 3, Von Ammon aan Van Wezele en Hop (29 april 1746). Zie voor de kwestie Tongplaat: hoofdstuk 13.

⁴² Simon van Son, geboren in Geertruidenberg op 10 juli 1691, werd op 2 april 1710 aangesteld tot schout te Raamsdonk. Zijn vader Matthijs van Son vervulde deze functie van 1694 tot 1704. Hij kocht in 1724 de ambachtsheerlijkheid Raamsdonk van de Staten van Holland en kon zich toen heer van Raamsdonk noemen. Tevens werd hij leenman van de Staten van Holland. In 1751 overleed Van Son. Anna Elisabeth Geertruid (1751-1789), de dochter van Simon van Son uit diens eerste huwelijk met Anna van der Pijpen, volgde hem op.

⁴³ NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747); Memorie van Van Fenema. In 1747 kreeg het polderbestuur 'seer toevallig' een brief, die in 1746 door Van Son c.s. aan de Staten van Holland was geschreven, in handen. Hierin richtte men zich tegen de moermeringsplannen van Van Fenema. Waarschijnlijk gaat het hier om de brief van 14 maart 1746. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, ERWE (1 mei 1747).

⁴⁴ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 78, brief van Rappard (5 mei 1747).

⁴⁵ Gilles was van 23.09.1746-18.06.1749 raadpensionaris van Holland.

Holland op te lossen.⁴⁶ In februari 1748 had Von Ammon nogmaals bij de raadpensionaris met klem daarom gevraagd. Gilles gaf aan dat hij al de benodigde documenten in zijn bezit had, maar vanwege de vele bezigheden had hij ze nog niet kunnen inzien. Hij beloofde dat over enkele dagen te doen. Vervolgens zou hij in de vergadering van de Staten van zijn bevindingen verslag uitbrengen.⁴⁷ Op 21 mei 1748 kon een verheugde resident eindelijk aan zijn heer in Berlijn schrijven dat hij het octrooi had ontvangen. Hij onderstreepte nogmaals het belang van de moertering in de Zwaluwen voor de Pruisische koning ‘et qui doit naturellement augmenter de beaucoup les revenus de la dite Seigneurie’.⁴⁸ We gaan terug in de tijd om te zien wat er gebeurde nadat Van Fenema zijn verzoekschrift bij de Staten van Holland had ingediend.

12.4 Gecommitteerde Raden vragen om advies

Op 25 januari 1746 gaven de Staten van Holland aan de Gecommitteerde Raden opdracht hen te adviseren. Dezen, op hun beurt, stuurden op 2 maart 1746 aan de polderbesturen van de Emiliapolder en de polder de Vierendelen een kopie van het verzoekschrift van rentmeester Van Fenema met het verzoek hierover aan hen advies uit te brengen.⁴⁹ De rentmeester van Geertruidenberg, Johan van Doorn, werd door de Domeinraad van Willem IV eveneens gevraagd zijn advies hierop te geven. Willem IV was net als Frederik II een belangrijk ingeland in de Emiliapolder.

Het polderbestuur van de Emiliapolder nodigde zijn ingelanden door middel van een publicatie uit om op 19 maart 1746 bij Pieter Claasse Hagers op het Spui te Drimmelen over het verzoek van de rentmeester hun mening te geven. De ingelanden waren al meer dan tien dagen van te voren schriftelijk uitvoerig op de hoogte gebracht van dit rekest, zodat zij zich goed konden voorbereiden.⁵⁰ Tevens werd de publicatie in de kerk voorgelezen. Ook Simon van Son, heer van Raamsdonk, ontving een uitnodiging. Hij was echter niet bij de vergadering op het Spui te Drimmelen aanwezig. Van Son schreef aan het polderbestuur een brief waarin hij zijn verwondering uitte over het feit dat deze vergadering in Drimmelen werd gehouden. Hij vroeg zich daarbij af welke plaats er ongelegener kon zijn dan Drimmelen. De vergaderingen van het polderbestuur waren altijd op het raadhuis van Geertruidenberg. Van Son was vanwege een ongemak aan zijn been niet in staat naar Drimmelen te reizen. Hij wilde graag weten welk advies de Domeinraad van Willem IV over deze kwestie had gegeven. Hij

⁴⁶ GStA PK, II HA, GD, Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 122, Von Ammon aan Frederik II (29 december 1747); NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 126; GStA PK, II HA, GD, Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 127, Von Ammon aan Frederik II (16 januari 1748); NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 128, Von Ammon aan Frederik II (16 juni 1748)

⁴⁷ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 129, Von Ammon aan Frederik II (23 februari 1748).

⁴⁸ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 130, Von Ammon aan Frederik II (21 mei 1748).

⁴⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 1-2r, GR aan de twee polderbesturen (2 maart 1746). Deze brief met een kopie van het rekest van de rentmeester werd tijdens de vergadering van het polderbestuur van de Emiliapolder op 8 maart 1746 ter sprake gebracht. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, ERWE (8 maart 1746).

⁵⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 4-5, Publicatie van WE.

vond dat er zeker veel opmerkingen over deze zaak gemaakt konden worden en dat er rijp beraad nodig was om de Gecommitteerde Raden goed te kunnen adviseren. Omdat men op 2 mei 1746 al bijeen zou komen voor de afsluiting van de polderrekening was Van Son van mening dat het polderbestuur geen haast hoefde te maken met het geven van advies.⁵¹

Op 19 maart 1746 zond Van Son een brief naar de vergadering in Drimmelen. Hierin deed de heer van Raamsdonk het verzoek om de kwestie uit te stellen tot 2 mei 1746. Zeven ingelanden hadden het rekest ondertekend en tijdens de vergadering werd het ingediend.⁵² In het verzoekschrift stond dat zij vanwege het belang van deze zaak nog enige tijd nodig hadden voor beraad en dat zij het polderbestuur verzochten de behandeling van de zaak uit te stellen. Wellicht dacht Van Son dat hij in die tussentijd voldoende ingelanden voor zijn zaak kon winnen die op 2 mei 1746 bij het polderbestuur kenbaar zouden maken dat zij tegen de ontmoering waren. Dan was het polderbestuur wellicht genoodzaakt geweest een negatief advies aan de Gecommitteerde Raden uit te brengen. Het bestuur vond het echter niet verstandig om zolang met adviseren te wachten.⁵³ De reden werd niet vermeld, wellicht wilde het bestuur voorkomen dat de zaak door Van Son c.s. werd getraïneerd.

Polderbesturen en rentmeester Van Doorn gaan akkoord

Het bestuur van de Emiliapolder had er geen moeite mee dat Van Fenema in de polder de Oude Moer wilde gaan moeren. Men dacht niet dat dit enige schade zou kunnen toebrengen aan de polder, dijken, wegen, wateringeng of nabijgelegen polders.⁵⁴ Het bestuur stelde wel als voorwaarden dat de rentmeester van de Zwaluwen niet binnen 30 roeden afstand van de zeedijk mocht ontmoeren en dat hij op enige afstand van wegen, stegen en wateringeng diende te blijven, zoals was vastgesteld in de desbetreffende plakkaaten en ordonnanties.⁵⁵ Bovendien moest de rentmeester te allen tijde aan het polderbestuur, als dit erom verzocht, een onderpand geven om de betaling van de verpondingen en de dijkschotten voor de te ontmoeren landen veilig te stellen.⁵⁶ Hij kon hiervoor andere landen gebruiken of het benodigde geld lenen met de polder als onderpand, dit met toestemming van de dijkgraaf Harmen Adolph van Sloterdijk en de heemraden. De Gecommitteerde Raden werden op 30 maart 1746 door het polderbe-

51 NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 2, Van Son aan WE (19 maart 1746). Het presenteren van de rekening werd gewoonlijk op de eerste maandag in mei gedaan. Zie hoofdstuk 10.

52 De zeven ondertekenaars waren Floor Bouwens, Marijnus van Endt, Jan Smits, Gerrit (Geert) Ligthart, Pieter van Eijnde, Huibert Jooren en Hendrik van der Heijden. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 6, ERWE (19 maart 1746); NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 3, *Præcedente informatien*, Verklaring van Huibert Jooren. Hij was een van de zeven ingelanden die het verzoek hadden ondertekend.

53 NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 9, WE aan GR (30 maart 1746); inv. 7719, WE aan GR (30 maart 1746).

54 Watering of wetering is een gegraven water, breder dan een sloot, die vooral dient voor het afvoeren van overtollig polderwater.

55 Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7660, Octrooi van SH (18 mei 1748).

56 Om de betaling van de verpondingen te waarborgen diende de rentmeester bij het dorpsbestuur hiervoor een waarborg te stellen.

stuur van dit alles op de hoogte gesteld.⁵⁷ Tijdens de bijeenkomst op 19 maart 1746 was ook Johan van Doorn, de rentmeester van Geertruidenberg, in dienst bij Willem IV, aanwezig geweest.⁵⁸ Deze uitte zich positief over het plan van Van Fenema. Van Doorn onderschreef de voorwaarden die door het polderbestuur aan de Gecommitteerde Raden werden genoemd.⁵⁹ Een aantal aanwezige ingelanden van de Emiliapolder sloot zich aan bij het advies van rentmeester Van Doorn.⁶⁰ Ook het polderbestuur van de polder de Vierendelen had met het verzoek van de rentmeester geen problemen. In deze polder was de Pruisische koning de enige ingeland. Bij schade moest Frederik II de reparaties aan de zeedijk, de binnendijken, de sluis en de waterlopen zelf betalen. Volgens dit bestuur was er in deze polder weinig te ontmoeren zodat vrijwel niemand hier enig nadeel van zou ondervinden. Tevens zou er daarom nagenoeg geen schade worden toegebracht aan zeedijken, binnendijken, sluizen en waterlopen.⁶¹ Maar niet iedereen was positief over het moerneringsplan van de rentmeester.

12.5 Simon van Son c.s. komen in actie tegen het plan van Van Fenema

Dat Simon van Son, heer van Raamsdonk, tegen het plan van de rentmeester was werd duidelijk toen hij na de afsluiting van de polderrekening op 2 mei 1746 te Geertruidenberg het woord nam. Hij wilde graag weten wat het polderbestuur van de Emiliapolder op 30 maart 1746 aan de Gecommitteerde Raden had geadviseerd over het verzoek van de rentmeester van de Zwaluwen. Het polderbestuur had opdracht gekregen om de mening van de ingelanden te vernemen, maar dezen waren niet gemachtigd om het advies van het polderbestuur op te vragen. Van Son maakte zich hierover behoorlijk kwaad en uitte het dreigement dat hij contact op zou nemen met de Gecommitteerde Raden. Het polderbestuur besloot het uitgebrachte advies voor te lezen. Daartegen voerde Van Son vele bezwaren aan. Hij wekte de indruk dat het polderbestuur te gunstig over deze ontgronding had geadviseerd. Hij sprak alsof de veiligheid van de polder niet voldoende gegarandeerd was en dat men niet ver genoeg van de dijken zou blijven mocht de ontgronding door de Staten van Holland worden goedgekeurd. Ook rentmeester Van Fenema was aanwezig. Hij stelde voor nu de commissarissen van Willem IV en van Frederik II, evenals de dijkgraaf, de heemraden en de ingelanden bij elkaar waren, de kwestie uit naam van Frederik II te regelen. De rentmeester wilde voordat hij een spa in het veenland stak voor de betaling van de verpondingen en de dijkschoten behoorlijke

57 NA, 1.08.11, ND, inv. 7719, WE aan GR (30 maart 1746); inv. 7718, 8-10, ERWE (28 maart 1746).

58 Johan van Doorn was van 1742 t/m 1782 rentmeester van de domeinen van Geertruidenberg en van de visserijen in de Verdrongen Waard van Zuid-Holland aan de zuidzijde van de Oude Maas gelegen en ook van de geestelijke goederen van Geertruidenberg. Zie Van Hoof (ed.), *Nassause Domeinraad*, 205 en 207.

59 NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 5-6, ERWE (19 maart 1746).

60 Dit waren Philip Johan Boone, die optrad namens zijn schoonvader Godefridus Passius, Jan Jacob van Moer, Cornelis van Opstall en Huijbert van Vueren. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 6, ERWE (19 maart 1746).

61 NA, 1.08.11, ND, inv. 7719, Polderbestuur de Vierendelen aan GR (18 maart 1746). In de naastgelegen polder de Nieuwe Zwaluwe was de koning de belangrijkste ingeland.

Afb. 71 No. 26: het Huis van Chartroise te Raamsdonk waar Simon van Son woonde. Detail van een kaart van de stad Geertruidenberg, de Emiliapolder en Raamsdonk, met de inundatie van Koehoorn, alsmede schansen, voorposten en barrières, door Pieter Kleijn, ongedateerd.

waarborgen stellen, hetzij door vervangende zandgronden in de Oude Moer aan te wijzen of door klinkende munt. En wel zoveel als door de ingelanden in alle redelijkheid kon worden geëist. De keuze liet hij over aan het polderbestuur en de ingelanden van de Emiliapolder. Verder merkte hij op dat in de plakaten was aangegeven hoe ver men bij de ontgroning van dijken en wegen af moest blijven. Voor de heer van Raamsdonk was dit niet voldoende, waarop de rentmeester aan hem vroeg: ‘wat wilt gij dan wel meer van mij, of van den koning van Pruisen hebben?’ Zijn antwoord was kort, maar krachtig: ‘in het geheel niet moeren’. Daarmee was de discussie tussen de beide heren gesloten.⁶² Er werd op 2 mei 1746 door het polderbestuur geen nieuw besluit genomen.

⁶² NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, ERWE, nr. 11 (2 mei 1746); NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747); NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 115, Von Ammon aan SH (28 december 1745).

Van Son liet het hier niet bij zitten. Hij startte een handtekeningenakte tegen het plan van Van Fenema, waarbij Jan Stoop uit Made hem behulpzaam was.⁶³ Van Son stelde een akte op die hij door de ingelanden van de Emiliapolder wilde laten tekenen.⁶⁴ Hij las dit document voor in de herberg, bij de katholieke (schuur)kerk te Made, waar zich op dat moment veel boeren bevonden.⁶⁵ Daarna mocht Stoop boeren in Made gaan aanzeggen om de volgende dag bij Van Son thuis in Raamsdonk te komen.⁶⁶ Daar ondertekenden circa dertig ingelanden de akte van de heer van Raamsdonk.⁶⁷ Deze ondertekening gebeurde na 2 mei 1746, de dag dat de polderrekening werd afgehandeld. Vervolgens presenteerde Stoop de akte aan een groot aantal boeren en verzocht hun deze uit naam van de gezamenlijke ingelanden van de Emiliapolder te ondertekenen.⁶⁸ Stoop kreeg opdracht om te zeggen dat deze was opgesteld tegen de ontgroning door de rentmeester van de Zwaluwen. Dan blijkt dat heel weinig boeren de akte lazen. Waarschijnlijk konden de meesten van hen niet (goed) lezen of schrijven. Stoop bekende later in ieder geval dat hij analfaabeet was. Hij wist zelf ook niet wat er in de akte stond en had ook niet opgelet toen de tekst ervan werd voorgelezen. Hij verklaarde dat later onder ede. Nadat zij van te voren van Stoop hadden gehoord dat ‘deeze of geene’ mede hadden ondertekend, deden de meeste ingelanden dit blindelings ook.⁶⁹ Sommigen dachten zelfs dat de akte door het polderbestuur was opgesteld. Door het ondertekenen van de akte gaven de ingelanden aan de heer van Raamsdonk c.s. niet alleen een volmacht om uit hun naam bij de Gecommitteerde Raden bezwaar te maken tegen het verlenen van een vergunning aan Frederik II, zoals hun verteld was, maar tevens om beschuldigingen in te brengen tegen het polderbestuur.⁷⁰ Dit bleek uit de

63 Jan Stoop was wever van beroep.

64 Op een ‘Heiligen dag’, in de voorzomer van 1746, werd Jan Stoop in alle vroegte door Marijnus van Endt uit zijn bed geklopt met het verzoek naar de heer van Raamsdonk te gaan om er een briefje op te halen dat voor hem gereed lag. Stoop kreeg van Van Son een gesloten brief mee die hij in de herberg bij de kerk in Made moest afgeven. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, *Precedente informatie*, nr. 3: verklaring van Stoop.

65 Hoewel Stoop hierbij aanwezig was, wist hij niet waarover het ging of had hij dit niet gehoord. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, *Precedente informatie*, nr. 3: verklaring van Stoop. De inhoud van de akte is niet bekend. In 1671 mochten katholieken in Made en Zwaluwen, samen met die uit Drimmelen, Standhazen en Moerdijk, een eigen schuurkerk bouwen en een gecombineerde parochie oprichten. Deze kerk werd tussen Made en Hooge Zwaluwe, in het gebied dat de Oude Kerk werd genoemd, gebouwd. Hier liggen de Kerkdijk en de Oude Kerkstraat. De schuurkerk stond aan de Kerkdijk. Het gebouw was twaalf meter lang en ruim 11 meter breed en was bedekt met een rieten zadeldak. Zie Toebak, ‘De Mades-Zwaluwse kerkschuur’, 42.

66 Floor Bouwens en nog twee à drie anderen hadden dit na het voorlezen van de akte aan Stoop gevraagd. Zij vertelden aan Stoop niet wat de reden was dat zij bij Van Son werden ontboden. Hij deed simpel wat hem gevraagd werd. Men verzamelde zich bij ‘de Dam’, om daarna gezamenlijk naar Raamsdonk te gaan. Van Son woonde in het Huis van Chartreuse in Raamsdonk dat hij in 1729 had laten bouwen. Hij had hiervoor grote delen van het gebied waar tot 1573 het Hollandse Huis, een kartuizerklooster, stond gekocht. Sanders, *Waterland*, 170.

67 Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

68 Dit gebeurde op verzoek van Van Endt en Jan Smits.

69 NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 3, *Precedente informatie*. De verklaring van Stoop werd op 9 december 1746 onder ede afgenomen.

70 Van Son en zijn medestanders Floor Bouwens, Marijnus van Endt, Peter Cocken en Jan Smits beschuldigden de dijkgraaf en heemraden ervan dat zij meer salaris genoten dan zij volgens het polderreglement recht op hadden. Daarbij kwam nog dat de ingelanden door het polderbestuur ‘so veel Extraordinaire en ondragelijke posten in Reeck:e [Reeckeninge] wierden gebracht waardoor den Polder geruineert en de ingelanden ten prooije van

brief van Van Son en zijn vier medestanders Floor Bouwens, Marijnis van Endt, Peter Cocken en Jan Smits van 14 mei 1746 die aan een aantal ingelanden werd voorgelezen.⁷¹

12.6 Weerlegging door Van Fenema van de bezwaren van Van Son c.s.

Van Fenema maakte van de gelegenheid gebruik om bij de Gecommitteerde Raden de bezwaren van Van Son c.s. te weerleggen.⁷² Hij deed dit uitgebreid in zijn remonstrantie van 25 augustus 1747. Ter ondersteuning van zijn betoog voorzag hij zijn brief van de nodige bijlagen.⁷³ De rentmeester ging ervan uit dat de brief van 14 maart 1746 was geschreven door Simon van Son als pachter van de impost en tevens als ingeland van de Emiliapolder.⁷⁴ Hij zag hem als de roervink in deze kwestie.⁷⁵ Van Son, heer van Raamsdonk speelde heer in zijn gebied.⁷⁶ Hij was ijdel genoeg om zijn autoriteit uit te breiden over de grenzen van zijn heerlijkheid Raamsdonk en ook om de plannen van de Pruisische koning te dwarsbomen, hoewel de ontmoeringsplannen geen nadeel zouden hebben voor het ‘gemeneland’ van de gezamenlijke ingelanden en de particuliere ingelanden.⁷⁷

Van Fenema vroeg zich af waarom de heer van Raamsdonk de Pruisische koning als heer van de Zwaluwen niet gunde dat ook hij turf mocht winnen. Frederik II had het meeste belang in de Emiliapolder. Hij liet geen verzoek tot ontmoering doen wanneer dit nadelig voor hem was.⁷⁸ De rentmeester stelde vast dat de heer van Raamsdonk niet

Baatsugtige Regenten wierden overgegeven’ en dat de dijkgraaf en heemraden de resoluties die door de ingelanden waren genomen door ‘contrarie Resolutien over hoop wierpen, en in alles een Ongehoord gedrag toonden’. Deze en andere grieven zouden Van Son c.s. diverse malen aan de commissarissen van de Raad van de prins van Oranje en die van de Pruisische koning hebben doorgegeven, maar hier was nooit een reactie op gekomen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 1, *Notulen Van Dijkgraef en Heemraden van den Amilia Polder* (24 augustus 1747).

71 NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 3, *Praecedente informatie*: verklaring van Sins. Na het afsluiten van de polderrekening op 1 mei 1747 werden de aanwezige ingelanden op de hoogte gebracht van de brief van Van Son c.s. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 1, *Notulen Van Dijkgraef en Heemraden van den Amilia Polder* (24 augustus 1747). De vijf briefschrijvers waren allen ingeland van de Emiliapolder. Een aantal ingelanden (getuigen) weerlegden deze beschuldigingen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 3, *Praecedente informatie*. Het is niet bekend of deze beschuldigingen een positieve invloed hebben gehad op de vergunningverlening aan Van Fenema.

72 NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

73 Zo voegde Van Fenema getuigenverklaringen, die op zijn verzoek werden afgenomen, toe als bijlage bij zijn brief aan Gecommitteerde Raden.

74 In 1748 vond in de Republiek het pachtersoproer, eigenlijk een reeks van oproeren, plaatst. Deze oproeren waren vooral gericht tegen het belastingpachtstelsel en de belastingpachters die zich vaak in korte tijd zouden hebben verrijkt. In 1748 werd op voorstel van Willem IV het pachtstelsel door de Staten van Holland afgeschaft. Zie verder Schutte, ‘Republiek’, 286, 298–301.

75 Een roervink is een aanstoker, een opruier.

76 Van Sons medestanders werden door de rentmeester omschreven als ondergeschikte boeren van de heer van Raamsdonk. Van Son bekleedde diverse functies. Hij was niet alleen ambachtsheer, maar ook schout, dijkgraaf en vanwege een vacature tevens secretaris in Raamsdonk en daarom was hij daar *soo wel de leste als de eerste*. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747). Wanneer ingelanden Van Son een woord zouden durven tegen te spreken, dan zouden zij bij hem niet alleen als heer, maar ook als schout en dijkgraaf in ongenade vallen.

77 Gemeneland is het land, binnen een dijkkring, van gemeenschappelijke ingelanden.

78 NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

Afb. 72 Polder de Oude Moer met een gedeelte van de zee- of buitendijk. Detail van een kaart van de stad Geertruidenberg, de Emiliapolder en Raamsdonk, met de inundatie van Koehoorn, alsmede schansen, voorposten en barrières, door Pieter Kleijn, ongedateerd.

kon ontkennen dat de Pruisische koning, alsmede de prins van Oranje de belangrijkste ingelanden van de Emiliapolder waren. De Pruisische koning was in de polder de Vriendelen, waarvoor ook toestemming voor ontmoeting was gevraagd, de enige ingeland. Van Son c.s. hadden geen voet grond in deze polder. Bovendien hadden een groot aantal ingelanden van de Emiliapolder en ook de rentmeester van de prins van Oranje verklaard dat er geen redenen waren om het verzoek tot ontgronding af te wijzen. In overweging genomen dat de prins belang had in het behoud en het welzijn van de Emiliapolder, zou het zeer bedenkelijk zijn dat juist de heer van Raamsdonk zich hiertegen verzette, terwijl deze er maar gedeeltelijk belang bij zou hebben.⁷⁹ Van Fenema nam in

⁷⁹ Daarom was het voor Van Fenema duidelijk dat Van Son vanwege persoonlijke redenen dit werk zoekt tegen te

zijn verweerschrift de brief van Van Son c.s. van 14 maart 1746⁸⁰ in het kort op en voorzag deze puntsgewijs van zijn weerwoord om op deze wijze bij de Gecommitteerde Raden alle zwarigheden weg te nemen die door de vijf briefschrijvers tegen de ontgronding waren ingebracht.⁸⁰

De bezwaren van Van Son c.s.

Van Son gaf in zijn bezwaarschrift aan dat hij bang was dat als gevolg van de moermering de dijk van de Emiliapolder zou doorbreken en dat deze dan niet meer gerepareerd kon worden.⁸¹ De dijk was volgens Van Son niet zo best meer: er was al dikwijls grond uit de polder gehaald om hem te repareren.⁸² De situatie zou blijkbaar al zo erg zijn dat de dijk bij een doorbraak niet meer hersteld kon worden en dat de ingelanden zelfs genoodzaakt zouden zijn om de polder te verlaten. Hier sneed Van Son een reëel probleem aan. Doordat bij natte vervening steeds meer land in water werd omgezet zou het veel moeilijker worden om na een dijkdoorbraak het overgestroomde gebied droog te maken.⁸³ Door het verzwaren van de dijk kon het gevaar van een dijkdoorbraak worden tegengegaan. Mocht het polderbestuur besluiten een inlaagdijk aan te brengen, dan kon deze volgens Van Son alleen aangelegd worden op een gedeelte van de gronden waarvoor de rentmeester een octrooi voor ontgronding had aangevraagd.⁸⁴ Dit zou te maken hebben met het feit dat de zeedijk, die achter de 'grote en geweldige wateren' [de Amer en het Hollands Diep] van de Biesbosch lag, op veel plaatsen geen voorland had.⁸⁵ Van Fenema had de gezworen landmeter J. Kleijn opdracht gegeven om de voorlanden tussen de dijken van de polder de Oude Moer, polder de Viendelen en het zogenaamde buitenwater, de Verdronken Waard van Zuid-Holland, te

gaan. Hij geeft helaas niet aan welke redenen dit waren. De rentmeester schrijft alleen dat deze bij Van Son zelf het beste bekend zouden zijn. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

80 Gelukkig dat Van Fenema dit puntsgewijs deed want de brief van de heer van Raamsdonk c.s. (14 maart 1746) is nog niet gevonden.

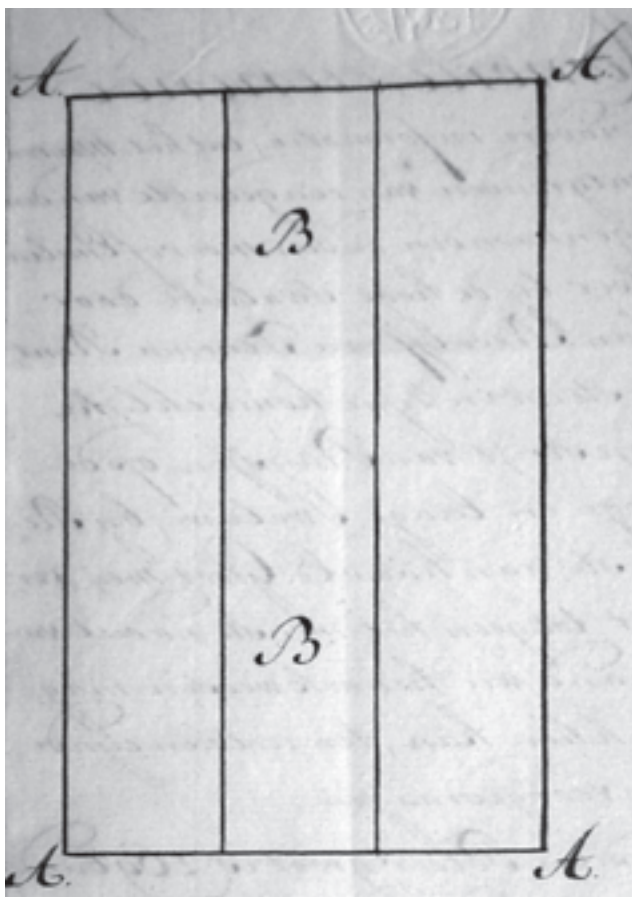
81 De eerste dijk was in 1645 aangelegd. In dat jaar werd een aantal kleine polders door een bandijk omringd om te voorkomen dat zij (weer) zouden overstromen en zo ontstond de Emiliapolder. Deze bandijk, een rivierdijk om de hoogste waterstanden bij open rivier te keren, werd aangelegd na de stormvloed van 1640. Van Dijk, *Landschap*, 49. Zie hoofdstuk 10. In de jaren na de inpoldering in 1645 vonden aanzienlijke en kostbare verhogingen van de zeedijk plaats, ook van de dijk naar de *verckens weijen* [Varkensweiden]. Zie Van Ham, 'Bedijking', 174. Zie ook Renes, *West-Brabant*, 58. De Varkensweiden (Domeinbos) maakten deel uit van het gebied waar Frederik II turf liet steken. Zie voor de naam van dit gebied: BHIC, 423, CPR, inv. 1763, Rentmeestersrekening van Hooge en Lage Zwaluwe over 1720, 40r; Van Ham, 'Bedijking', 170 en afbeelding 25, *Geschiedkundige kaart van de Emiliapolder*, 168-169.

82 In 1695 was er ook grond gebruikt voor de bedijking van de Emiliapolder. Zie BHIC, 423, CPR, inv. 1763, Rentmeestersrekening van Hooge en Lage Zwaluwe over 1720, 127r.

83 Van 't Riet, *Meetten, boren en besien*, 32.

84 NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747). Een inlaagdijk (ook inlaag, zorgdijk of waardijk genoemd) wordt aangelegd aan de binnenkant van een dijk die sterk bedreigd wordt of niet meer te houden is. Het land tussen de eerste en tweede aangelegde dijk wordt ook wel inlaag genoemd. Zie, Van Ham, 'Bedijking', 168-170.

85 NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747). Deze polderdijk strekte zich uit vanaf de fortificatie in Geertruidenberg tot het Spui in Drimmelen en vandaar tot aan het dorp Hooge Zwaluwe.

Afb. 73 Tekening van trekgraten en een legakker, door Johan Recalf van Fenema, ongedateerd. A is het te ontgronden gebied, de trekgraten, waarvan de bovenste laag aarde na de ontgroning op de middelste strook BB, de legakker, werd gedeponeerd. Na de turfwinning werd daarop hout gepoot.

inspecteren.⁸⁶ Volgens Kleijn was daar meer dan genoeg ruimte voor het repareren van de polderdijken, terwijl ook de grond daarvoor geschikt was.⁸⁷

De heer van Raamsdonk stipte nog een probleem aan. Bovendien konden legakkers, wanneer ze niet goed werden onderhouden of door het steken van turf te smal waren geworden wegspoelen. Hierdoor was het mogelijk dat percelen water zich aaneensluiten tot grote plassen. Van Son merkte op dat in het geval er aan de rentmeester een octrooi zou worden verleend, dit aan andere ingelanden onder dezelfde voorwaarden niet geweigerd kon worden en ‘dus krijgt den polder mettertijd een zee binnen en van buijten’, terwijl in het meest gunstige geval de helft van het land zou bestaan uit diepe sloten. De rentmeester verwees in zijn weerwoord naar de Zonzeelsepolder waar heel veel werd gemoerd, zowel onder Brabant als onder Holland, terwijl daar geen water als

⁸⁶ Zie voor de Verdrongen Waard van Zuid-Holland hoofdstuk 13.

⁸⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Verklaring van Kleijn (10 december 1746). Hij had een kaart gemaakt om aan te tonen dat de voorlanden ruim genoeg waren. Deze kaart werd door Van Fenema als bijlage bij zijn verweerschrift gevoegd.

Afb. 74 Zwetsloten (trekgaten) en legakkers (Turvery) in de polder de Oude Moer. Detail van een kaart van de polders rond Zwaluwe, anoniem, achttiende eeuw.

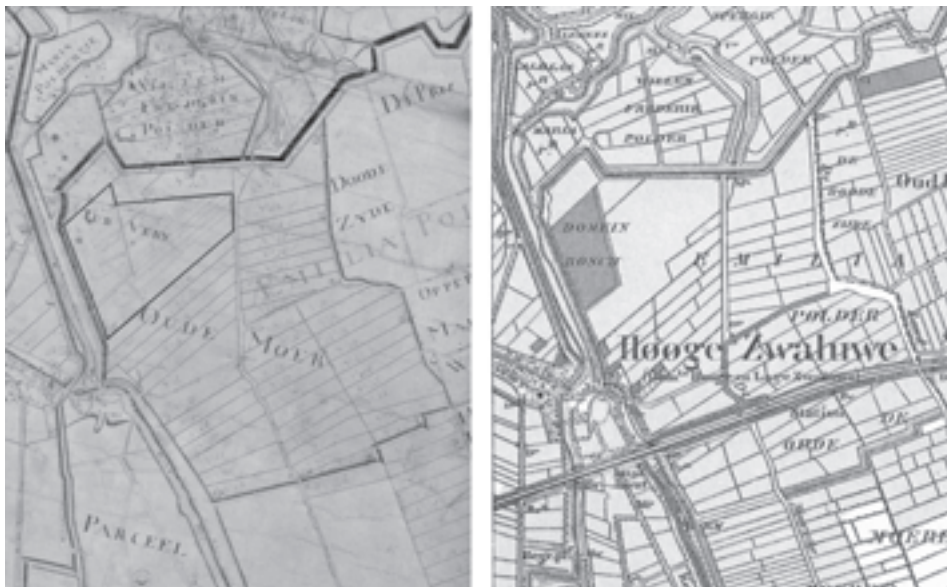
een zee was te zien. Het grootste water was vier à vijf roeden breed, de rest was land, riet, of houtgewas.⁸⁸ Bovendien zou bij de turfwinning in de Oude Moer de afvoer van overtollig water geen probleem zijn. Om overstroming te voorkomen was men in de achttiende eeuw verplicht rond het te ontmoeren gebied een ringdijk aan te leggen, maar dat was hier niet nodig omdat de te ontmoeren veenlanden binnen de bedijking van de Emiliapolder lagen.⁸⁹

Bovendien had het polderbestuur van de Emiliapolder een aantal jaren eerder in de zeedijk een nieuwe spuisluis aangelegd waardoor het mogelijk was om iedere dag twee maal bij eb het overvloedige water op een gecontroleerde manier naar het buitendijkse gebied af te voeren.⁹⁰ Hierdoor kon het water na het ontgronden geen schade aan de omliggende landerijen veroorzaken. Omdat de bovenste laag aarde niet nodig was voor het maken van een ring- of kadijk rondom de af te graven landen, was het moge-

⁸⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747). De polder de Oude Moer en de Zonzeelsepolder werden van elkaar gescheiden door de Oudendijk.

⁸⁹ De polder de Oude Moer bestond in de achttiende eeuw nog voor driekwart uit domeingrond. Zie Van Ham, 'Bedijking', 165. Deze polder was 215 bunder en 343,5 roeden groot. De koning bezat hier 156 bunder en 342 roeden. De overige ingelanden bezaten 59 bunder en 1,5 roeden. Hij was er dus de belangrijkste ingeland.

⁹⁰ In een etmaal is het tweemaal eb en tweemaal vloed. De oude sluis lag in de Schenkeldijk en spuide het water in de haven van Hooge Zwaluwe. Zie Van Ham, 'Bedijking', 168-170. Een Schenkeldijk is een dijk die twee andere dijken dwars verbindt.

Afb. 75 Links de polder de Oude Moer met het (omlijnde) gebied waar turf werd gewonnen: de Turvery, en het dorp Hooge Zwaluwe. Detail van een kaart van de polders rond Zwaluwe, anoniem (kadaster), achttiende eeuw. Rechts het Domeinbosch dat ontstond na de turfwinning en het dorp Hooge Zwaluwe. Detail van een kaart van Geertruidenberg, anoniem, 1908.

lijk deze nu te gebruiken voor het verhogen van de legakkers.⁹¹ De rentmeester wilde de ontmoerde gronden met houtgewas beplanten zodat ze weer konden worden gebruikt en tevens geld oprichtten.⁹² Door hierop elzenhout te zetten was men in staat dit land weer in cultuur te brengen.⁹³ Bovendien zou het houtgewas het onmogelijk maken dat de legakkers door het water in de zwetsloten werden weggespoeld, zodat er geen plassen konden ontstaan. Dit functioneerde namelijk als een dam. De trekgraten kon men gebruiken als brede afwateringsloten.⁹⁴ Van Son merkte ad rem op, dat de rentmeester houtgewassen kon planten zonder zijn veenlanden te ontgronden. Hierin had Van Son natuurlijk gelijk, maar zonder ontmoeren geen turf en daar ging het Van Fenema tenslotte om. Dan blijkt dat de heer van Raamsdonk er niet veel vertrouwen in had dat de rentmeester de beplanting zou aanbrengen. Van Fenema interes-

⁹¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Memorie van Van Fenema. Een ka- of kaaidijk is een smalle, lichte dijk.

⁹² NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 2f-3v, Rekest van Van Fenema aan SH (1746); NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747); Memorie van Van Fenema.

⁹³ Elzen kunnen heel goed tegen vochtige omgevingen en ze staan dan ook veelal langs waterkanten of op moerassige gronden en functioneert tevens als groenbemester. Zij kunnen met behulp van frankiabacteriën stikstof vastleggen uit de lucht (wortelknolsymbiose). Deze bacteriën bevinden zich in knolletjes aan de wortels. Wanneer ze sterven verrijken ze de grond. Het hout is zeer geschikt voor het snijden van houten lepels, schalen en andere producten. Onder water is elzenhout vrijwel onbeperkt houdbaar. Funderingspalen van elzenhout werden vroeger onder andere in Amsterdam gebruikt.

⁹⁴ Er moest verhinderd worden dat het water in de zwetsloten de legakkers afkaldden waardoor die in het water zouden verdwijnen.

seerde het niet dat Van Raamsdonk zo weinig waarde hechtte aan zijn toezegging om houtgewas te planten. Voor hem telde alleen dat de Gecommitteerde Raden aan hem en zijn woord zoveel krediet gaven als een eerlijk man van een rechtvaardige soeverein mocht verwachten. Nadat de vervening in de polder de Oude Moer was beëindigd ontstond daar een begroeiing die de naam Domeinbosch kreeg.⁹⁵ Het is dus niet uitgesloten dat de rentmeester hier inderdaad houtgewassen heeft geplant.

De betaling en afkoop van impost

Er werden door Van Son ook nog andere problemen aangestipt. Volgens hem zou het verlenen van een vergunning nadelig zijn voor de inning van de impost.⁹⁶ Van Son legde hiermee zijn vinger op de zere plek. De moermering in de polder de Oude Moer zou namelijk buiten de sluizen, dus buitendijks, plaatsvinden waar impost betaald moest worden. Deze imposten werden door de Staten van Holland verpacht en Van Son was een van de pachters. De inning ervan kon problematisch worden omdat het mogelijk was de turf die in de Oude Moer werd gewonnen naar onder andere Zeeland, Brabant en de Generaliteit te vervoeren zonder dat er schuren van de pachters van de impost werden gepasseerd.⁹⁷ De pachters waren namelijk niet in staat om alle passages te bezetten, zodat het eenvoudig was om de impost te ontduiken. De impostmeesters stelden dan ook dat de verkrijger van het octrooi [Van Fenema] de turf niet zonder betaling van impost mocht verkopen aan naburige provincies of aan de Generaliteit. Bij het niet nakomen van deze voorwaarde moest het octrooi worden ingetrokken.⁹⁸

Van Fenema gaf aan dat hij impost wilde betalen en stelde drie opties voor: de eerste optie was dat hij net zo'n octrooi ontving als de zes Hollandse dorpen in de Langstraat en met dezelfde voorwaarden.⁹⁹ Zo werd ieder jaar door de Staten van Holland een bedrag vastgesteld dat door deze dorpen betaald moest worden voor de afkoop van de impost.¹⁰⁰ Van Fenema stelde dat de hoogte van het bedrag dat hij diende te betalen dan wel in verhouding moest staan tot de opbrengst van de turf, die werd bepaald door de hoeveelheid en de kwaliteit ervan. De tweede optie was dat hij net zo veel voor de afkoop van de impost betaalde als vroeger aan de impostmeesters werd betaald door

⁹⁵ Zie ook Van Ham, 'Bedijking', 166. Zie afbeelding 75 (rechterkaart).

⁹⁶ Het kon aanleiding geven tot een verdere vermindering van de inkomsten uit de impost 'twelk alreede gelijk zij seggen seer in declien is'. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

⁹⁷ De impost op de ontgronding en de doorvaart was een gewestelijke belasting en werd door de Staten van Holland geheven op de consumptie, de ontgronding en de uitvoer van turf. Het vormde een belangrijke bron van inkomsten en het ontduiken daarvan werd dan ook streng gestraft. Zie Van 't Riet, *Meeten, boren en besien*, 53.

⁹⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Memorie van de impostmeesters op de ontgronding en de doorvaart (z.d.). Het stuk werd geschreven naar aanleiding van het rekest van Van Fenema aan de Staten van Holland.

⁹⁹ Hoewel de Staten van Holland het buitendijks winnen van turf tegen een boete van 1.000 gulden hadden verboden, mocht een aantal dorpen in Zuid-Holland op die manier toch turf winnen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747). De zes Hollandse dorpen in de Langstraat waren Besoijen, Raamsdonk, Groot-Waspik, 's-Grevelduin-Capelle, Sprang en 's Gravenmoer. Zie Latjens, *Wording*, 168.

¹⁰⁰ Bovendien verboden de Staten in hun besluit van 8 juni 1743 op straffe van 300 gulden het vervoer van turf naar plaatsen buiten het rechtsgebied van deze dorpen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

Daniel van Bodegem en Christiaan Swaens die in de Zwaluwen heel veel gronden hadden ontmoerd.¹⁰¹ De derde optie was dat er aan hem een octrooi werd verleend onder de voorwaarde dat hij vooraf met de pachters van de impost overeenkwam hoeveel hij voor de afkoop van de impost voor iedere morgen of bunder te ontmoeren grond ging betalen. Mochten de Staten van Holland volgens een van deze voorstellen het verzochte octrooi aan hem verlenen dan had dit volgens de rentmeester geen nadelig, maar een positief effect op de opbrengst van de impost.¹⁰²

Moermering vanwege veeziekten, slechte gronden en weinig inkomsten

De rentmeester had in zijn verzoek geschreven dat hij vanwege de slechte financiële toestand van de boeren in de Zwaluwen gronden in de polder de Oude Moer wilde ontmoeren.¹⁰³ In de jaren veertig en vijftig van de achttiende eeuw heersten er in de Republiek dierenziekten, vooral de runder- of veepest.¹⁰⁴ Ook de boeren en pachters van de Pruisische koning in de heerlijkheid Zwaluwen werden zwaar door de veepest getroffen. Zij hadden veel vee verloren en konden daarom hun beste weides en ook hun (slechte) veengronden niet meer als weidegrond gebruiken.¹⁰⁵ Door het gebrek aan vee bracht de polder de Oude Moer na aftrek van de lasten geen ‘duijt revenue’ meer op, terwijl de lage moerlanden nu niet de beste waren om daarop vee te weiden. Bovendien konden deze natte gronden nooit geploegd worden, waardoor het niet mogelijk was hierop landbouwgewassen te verbouwen.¹⁰⁶ De Staten van Holland hadden al in 1715 opgemerkt dat de meeste gronden in de Emiliapolder van slechte kwaliteit waren en daarom het dijkschot en de verpondingen niet waard zouden zijn.¹⁰⁷ Voor Van Fenema reden om in de polder de Oude Moer een aantal van deze slechte veenlanden, die volgens hem goede turf konden opleveren, te ontmoeren.¹⁰⁸ Daarbij mocht uiteraard niemand worden benadeeld.¹⁰⁹ Zo brachten deze slechte gronden voor Frederik II toch nog wat geld op.¹¹⁰ Deze inkomsten wilde Frederik inbrengen bij de onderhan-

101 Uit de lijst van de impostmeesters zou blijken hoeveel zij van beiden hadden ontvangen. Deze lijst werd echter niet aangetroffen.

102 Het turfsteken bracht impost op. Later zal blijken dat de rentmeester de impost nooit heeft betaald.

103 NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

104 NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 115, Von Ammon aan SH (28 december 1745); Van ‘t Riet, Meeten, boren en besien, 284-285. Runderpest is een kwaadaardige, tyfeuze en snel verlopende besmettelijke ziekte onder het rundvee en andere herkauwende dieren. Deze ziekte wordt veroorzaakt door een virus. Vanwege de uitbraken van runderpest in de achttiende en negentiende eeuw werden opleidingen voor veeartsen gestart om de epidemieën onder controle te krijgen. In 1740 stierven ongeveer drie miljoen runderen in heel Europa aan het virus. Waren dieren eenmaal ziek dan gingen ze aan deze ziekte onherroepelijk dood.

105 De boeren moesten wel pacht hun blijven betalen. Omdat ze hier problemen mee hadden vroegen ze aan de Pruisische heer om kwijtschelding en vermindering van pacht. Hun verzoeken werden (gedeeltelijk) gehonoreerd. Zie ook hoofdstuk 8 en 14.

106 NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747). De kwaliteit van de gewonnen turf bleek later niet zo goed te zijn.

107 Zie RAWB, 1542, WE, inv. 1, 1071, Octrooi SH voor vrijstelling betaling verpondingen (10 augustus 1715).

108 Zie voor de moermering in de Oude Moer Van Ham, ‘Bedijking’, 168-170.

109 NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 2r-3v, Rekest van Van Fenema aan SH (1746)

110 NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 115, Von Ammon aan SH (28 december 1745).

Afb. 76 Polder de Oude Moer met het dorp Hooge Zwaluwe, Google Earth, 2009.

delingen over de verkoop van Hooge en Lage Zwaluwe. Van Son vond het vreemd dat uit de gronden van de Pruisische koning weinig inkomsten werden gegenereerd. Dit kwam volgens Van Fenema omdat de Pruisische heer vanwege de grote sterfte van het rundvee vrijstellingen aan de boeren had moeten geven omdat zij de pacht niet (geheel) konden betalen. Tevens kregen zijn functionarissen in de Zwaluwen een genereus salaris.¹¹¹ Zoals wij later zullen zien zorgde de turfwinning bovendien voor werkgelegenheid.

Verklaringen van ingelanden uit de Emiliapolder

De rentmeester had van zijn verweerschrift veel werk gemaakt. Op verzoek van Van Fenema compareerde op 30 november en 9 december 1746 een zestal ingelanden van de Emiliapolder uit Made voor de schepenen van de stad Geertruidenberg om over de activiteiten van de heer van Raamsdonk een verklaring af te leggen. Uit deze getuigenverklaringen blijkt dat vijf van de zes ingelanden het rekest van de heer van Raams-

¹¹¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

donk hadden getekend.¹¹² Tevens werd op verzoek van Van Fenema nog een viertal getuigen gehoord.¹¹³ Alle vier waren ingelanden van de Emiliapolder en woonachtig in Made. Deze getuigen hadden de vergadering van 19 maart 1746 over de moertering niet bijgewoond. Drie van hen waren ook niet aanwezig geweest op de vergadering van 2 mei 1746, de vierde weigerde deze vraag te beantwoorden. Eén ondervraagde had het rekest van Van Son ondertekend.¹¹⁴ Een aantal ingelanden van de polder de Oude Moer verklaarde op verzoek van de rentmeester dat men geen bezwaar had als de Pruisische koning daar ging moerteren. Deze verklaringen werden door Van Fenema als een bijlage bij zijn verweerschrift gevoegd.¹¹⁵

12.7 Vergunning voor de rentmeester van de Zwaluwen

Het lukte Van Son niet om te voorkomen dat er aan de rentmeester een vergunning werd verleend. Op 18 mei 1748 kreeg Van Fenema van de Staten van Holland uiteindelijk toestemming om de buitendijks gelegen veengronden in de Emiliapolder en de polder de Vierendelen in de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe te ontmoeren, ‘doch dat voor het toekomende aan niemand eenig diergelyk Octroy zal worden verleent’.¹¹⁶ De Pruisische koning heeft alleen in de Emiliapolder, in een deel van de Oude Moer, gemoerd.¹¹⁷ Ondank de door Van Son c.s. ingediende bezwaren, besloten de Staten van Holland aan Frederik II een octrooi te verlenen. Zo toonden de Staten dat zij genegen waren de Pruisische koning in staat te stellen om uit zijn domeinen alle mogelijk nut en voordeel te halen. De staten van Holland wilden blijkbaar Frederik II niet voor het

112 Zie bijlage 10. Zij hadden dat in goed vertrouwen gedaan zonder dat zij de tekst hadden gelezen of dat deze aan hen was voorgelezen. Allen verklaarden dat zij bij het polderbestuur nooit hun mening over de ontgroning hadden gegeven

113 Gerhard van Cleeff uit Zevenbergen, Gerrit Botbijn en Pieter Ardonne, beiden uit Lage Zwaluwe, verschenen op 4 januari 1747 als getuigen voor notaris Egbert Evert van Cleeff te Zevenbergen. Van Cleeff werd op 3 november 1744 door het Hof van Holland te Den Haag geadmitteerd en legde zijn eed af. Zie RAWB, 0608, NoZ, nr. 18 Egbert Evert van Cleeff, 1744-1768. Hij wordt niet vermeld in het *Register notariorum* van Heersink e.a. Zij verklaarden in het bijzijn van twee getuigen dat zij op 2 januari 1747 in de herberg van Pieter Mulder te Made Adriaan Claasz. de Laat en Anthonij Jansz. Anemaet hadden ontmoet en gesproken. Daarna bezochten zij ook Gerrit Ligthart en Anthonij Jooren.

114 NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 9, Attestatie (4 januari 1747). De Laat had getekend. Hij was ingeland van de Emiliapolder met ongeveer twintig morgen land.

115 Cornelia de Beer, weduwe van Corstiaan van Meel, uit Hooge Zwaluwe, Nicolaes Deli en Kommer Leendert Kommer, beiden uit de Helkant (onder Hooge Zwaluwe) en Jan Jacob Aerde uit Wagenberg, allen ingelanden van de polder de Oude Moer, verklaarden dat de landen van de Pruisische koning mochten worden ontgrond, mits men hierbij op een behoorlijke afstand van de zeedijk zou blijven en dat er voor de betaling van de dijkschotten waarborgen werden gesteld, en dat zij niet konden zien dat door deze ontmoering enig nadeel aan hun landen zou worden toegebracht. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 9, Verklaringen van geen bezwaar (9 en 10 december 1746).

116 Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7660, Octrooi van SH (18 mei 1748). Zie ook het *Groot Placaatboek* VII, 914-915. Volgens Von Ammon hadden de Staten van Holland nog geen vergunning aan Van Fenema afgegeven. Op 9 april 1749 schreef Von Ammon aan hen dat zij vanwege het belang dat Frederik II bij deze zaak had, zij zo snel mogelijk de vergunning moesten verlenen. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 134, Von Ammon aan SH (9 april 1749).

117 In de polder de Vierendelen was er nog geen drie bunder land te ontmoeren.

hoofd stoten. De Republiek was in die tijd nog verwickeld in de Oostenrijkse Successieoorlog. In deze oorlog steunde de Republiek Oostenrijk terwijl Frederik II zich had verbonden met Frankrijk. Frederik II was dus in feite een vijand van de Republiek. Dat de handeling van de koning zou kunnen worden uitgelegd als felonie had, zoals wij al eerder zagen, geen consequenties voor de koning. Dit gold ook voor het gegeven dat hij zijn lenen niet had laten verheffen. Zoals wij al eerder zagen is het niet uitgesloten dat de Staten geen sancties wilden toepassen omdat dit uit de tijd zou zijn. Ook betaalde Frederik II niet altijd zijn belasting. Toch lieten de Staten van Holland hem ongestoord in het bezit van zijn lenen. Zoals al eerder gezegd voerden zij ten aanzien van de machtige Pruisische koning een voorzichtige politiek om hem te vriend te houden.¹¹⁸

De rentmeester kreeg van de Staten van Holland de gevraagde vergunning, maar moest zich wel houden aan een groot aantal voorwaarden. Zo diende hij minimaal 30 roeden van de zeedijk te blijven en volgens artikel 21 van het plakkaat op het slagturven ten minste drie roeden van wegen, stegen en wateringen.¹¹⁹ Bij het uitvenen mochten er geen zwetten of zwetsloten ontstaan die breder waren dan twintig voeten. Dit om te voorkomen dat de legakkers in het water zouden verdwijnen en er zich plas-sen konden vormen. De legakkers die bleven liggen moesten minimaal twaalf voeten breed zijn. Hierop moest men de grond brengen die uitgeveend was en het jaar daarop diende men deze te beplanten met houtgewas, zoals ook door Van Fenema was voorgesteld. Voor het overige moest hij de plakkat en ordonnanties op het slagturven naleven.

Van Fenema mocht geen land gaan uitvenen voordat hij met het polderbestuur en het dorpsbestuur was overeengekomen hoeveel hij aan afkoop- of waarborgsommen voor de verpondingen, dijkschotten en andere lasten per bunder zou betalen. Bovendien moest hij deze daadwerkelijk vooraf hebben afgedragen op het gemene landskantoor, zoals was voorgeschreven in de resolutie van de Staten van Holland van 28 januari 1723. Het polderbestuur en het dorpsbestuur dienden daartoe eerst contact op te nemen met de Gecommitteerde Raden van Holland. Deze zouden de ontvanger-generaal of de particuliere ontvangers opdracht geven deze afkoopsommen te accepteren, zoals in deze resolutie was aangegeven.

De rentmeester, onder wiens toezicht en administratie de ontgronding geschiedde, moest indien nodig te allen tijde aan de pachter van de impost inzage geven in zijn administratie. Zo kon de pachter nagaan aan wie en hoeveel turf was verkocht en in rekening werd gebracht. De rentmeester had in zijn verzoek al aangegeven dat hij bereid was aan deze voorwaarde te voldoen. Tevens moest de hij van alle turf die hij produ-

¹¹⁸ Dit zagen we ook al in hoofdstuk 6, toen tijdens de erfenskwestie (1702-1711) de Staten van Holland vanwege politieke belangen de vriendschap en het bondgenootschap met de grootvader van Frederik II, Frederik I, door toegevendheid in stand probeerden te houden. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 118-119, Buys aan Anthonie Heinsius (22 maart 1703). Zie verder hoofdstuk 7.

¹¹⁹ Het grootste deel van het poldergebied van de Pruisische koning bestond uit lage veengronden die dichtbij de zeedijk lagen. Wanneer het veen tot de dijken en wegen werd afgegraven bestond de mogelijkheid dat de dijken wegens onvoldoende steun zouden verzakken waardoor de polder kon overstromen. Men spreekt van de zeedijk, dit vanwege de invloed van de zee via het Hollands Diep.

ceerde, verkocht en in rekening bracht, net als diegenen die binnendijks (binnen de sluizen) aan slagturven deden, de volledige impost van de ontgronding en de doorvaart van de turf betalen. Mocht dit niet worden nagekomen dan werd het octrooi ingetrokken.¹²⁰ Het dorpsbestuur diende jaarlijks aan de pachter van de impost, als zekerheidsstelling, een certificaat onder ede af te geven waarop moest staan hoeveel turf er in ieder jaar was geproduceerd en in het voorjaar op het veld stond, zodat de pachter in staat zou zijn een berekening te maken van de hoeveelheid tonnen turf.¹²¹ Sinds de verordening van 4 september 1559 gold in Holland de ton als standaardmaat voor de berekening van de impost.¹²²

De rentmeester diende het octrooi aan het polderbestuur van de Emiliapolder, aan het dorpsbestuur van de Zwaluwen en aan de pachters van de impost te tonen en moest aan hen tevens een goede kopie hiervan overhandigen zodat men kon toezien op de uitvoering van dit octrooi.¹²³ Deze voorwaarden werden door de Staten van Holland gesteld omdat zij in het algemeen geen vergunningen verleenden voor buitendijkse moertering.

De rentmeester komt de voorwaarden niet na

Zoals gezegd kreeg Van Fenema van de Staten van Holland op 18 mei 1748 zijn octrooi met strenge voorwaarden. Ondanks alle toezeggingen hield de rentmeester zich hier niet aan.¹²⁴ De rentmeester had voor de betaling van de dijkschotten van het te ontmoeren land alleen een stuk dijk als zekerheid gesteld.¹²⁵ In de polder de Oude Moer ging hij door met het turfsteken zonder er impost over te betalen, maar blijkbaar werd die door de Staten van Holland ook niet gevorderd.¹²⁶ Het is niet uitgesloten dat de Pruisische koning weigerde om ook deze gewestelijke belasting te betalen, maar er was hier ook wel wat voor te zeggen. De veenlaag in de polder de Oude Moer was niet

120 NA, 1.08.11, ND, inv. 7660, Octrooi van SH (18 mei 1748). Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

121 NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Schrijven behorende bij de *memorie van precautien*.

122 Ordonnantie van 4 september 1559 over: 'de impost opten turf: Is voors gelesen de geconcipeerde ordonnantie van den imposten op de turff ende is hierinne geadvyseert dat men sal houden gelijcke mate ende grootteyt van de manden of tonnen generalyck over Hollant ende ordonneren zal dat den aenbreng van den quantiteyt ende meenichte van dien sal staen aen den schippers die de voors turff vuyt voeren ende eedt daerop doen zullen in handen van den collecteurs'. Zie Cornelisse, *Energiemarkten*, 23. Het schijnt dat deze maat niet veel afweek van de zogenaamde grove ton van 210 à 222 liter.

123 NA, 1.08.11, ND, inv. 7660, Octrooi van SH (18 mei 1748). Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, *Conditien van 't Octroij over het Turven*.

124 De raden en rekenmeesters Pieter Benjamin de Beaufort en François Boemer van de Oranjes hadden wel vernomen dat de Staten van Holland de impost alsnog wilden gaan invorderen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 29-30. Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (14 juni 1754), *De Turvereij op de Swaluwe* en nr. 20.

125 De rentmeester had afgesproken dat hij pas ging ontmoeren als hij met het dorpsbestuur en het polderbestuur was overeengekomen wat hij per bunder zou betalen voor de afkoop van de verpondingen, dijkschotten en andere lasten en dat hij dit ook zou betalen.

126 NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 29-30. Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (14 juni 1754), *De Turvereij op de Swaluwe* en nr. 20.

erg dik, terwijl de daar gewonnen turf van geringe waarde was.¹²⁷ Deze was 1/3 minder waard dan de andere Hollandse turf. Omdat de volledige impost verschuldigd was moest er over de inkomsten van de turf meer dan 1/3 belasting worden betaald waardoor het uitmoeren verre van winstgevend was. Dit vanwege het verlies van de landen door de moermering waarop de lasten van de verpondingen en de dijkschotten altijd gevestigd bleven en de hoge arbeidskosten in verhouding met de lage opbrengst. Vanwege de hoge kosten om de turf te winnen zou er eigenlijk geregeld moeten worden dat er in verhouding minder impost betaald werd. Uit de rekeningen over 1748 tot en met 1752 bleek dat zonder het betalen van de imposten er al sprake was van een negatief saldo van 231 gulden, 12 stuivers en 10 penningen. Hierin waren wel de kosten van het bouwen van een turfschuur, die in 1754 nog in goede staat bleek te zijn, opgenomen.¹²⁸ Over 1753 bleek dat de inkomsten van de turfwinning 3.321 gulden, 5 stuivers en 8 penningen bedroegen. De uitgaven waren 2.493 gulden, 11 stuivers en 14 penningen. De netto opbrengst was dus 827 gulden 13 stuivers en 10 penningen. Er werden in dat jaar 6.410 tonnen turf geproduceerd.¹²⁹ De rentmeester betaalde in 1753 geen impost, maar van de zijde van Anna van Hannover werd blijkbaar aangenomen dat die in 1754, na de aankoop van Hooge en Lage Zwaluwe, wel betaald moest worden en dat er dan niets meer van de opbrengst zou overblijven. Voor 1754 werden de opbrengsten van turverij niet meer in de boekhouding opgenomen.¹³⁰

12.8 De moermering zorgt voor werk

Afgevraagd kan worden of het nog loonde om met de moermering door te gaan. Al in 1750 werd door de raad van Willem IV opgemerkt dat de opbrengst van de moermering in de polder de Oude Moer binnen een paar jaar zou ophouden, omdat dan al het veen was weggestoken.¹³¹ Vermoedelijk werd dit alles naar voren gebracht om een lagere prijs voor de Zwaluwen te kunnen bieden, want de turfwinning werd in 1754

¹²⁷ Er was in het verleden ook al turfgestoken.

¹²⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 30, Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (14 juni 1754), De Turverij op de Swaluwe en nr. 20.

¹²⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Overzicht, nr. 1, punt 4 (22 mei 1754); *Ontfang en Uitgaaff pro 1753*. Een van de afnemers van turf was het dorpsbestuur. Voor de levering van één ton turf ten behoeve van het dorpshuis betaalde men acht stuivers. De kwaliteit van de turf werd niet aangegeven.

¹³⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, *Balance over het Project en Contra-Project van den Provisioneeelen Ontvangst en Uijtgaaft bij de Domeijnen op het Westland en de Swaluwen voor het Jaar 1754*, nr. 3. Het batig saldo over 1753 werd in de balans opgenomen met de opmerking 'vermits te vreezen is, dat den Impost zal moeten worden betaalt, en derhalven niets overschieten kunnen'.

¹³¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Charon de St. Germain aan Von Klinggraeffter (31 december 1750). Zie ook hoofdstuk 14. De raad van Willem IV schreef dit in verband met de verkoop van Hooge en Lage Zwaluwe aan prinses Anna van Hannover. Blijkbaar om de door de Pruisische koning opgegeven buitengewone inkomsten te kunnen verlagen. Volgens de raad zou in de plaats van de te ontmoeren veenlanden een grote plas overblijven voor paling en andere vissen. Veenplassen konden voor de visvangst, maar ook voor vogelvangst en voor het snijden van riet gebruikt worden en een zekere pachtopbrengst voor de heer hebben.

door de Oranjes voortgezet.¹³² In 1777 verkocht men de turf onder andere aan de burgers in Hooge en Lage Zwaluwe.¹³³ In 1787 werd er in de polder de Oude Moer nog steeds aan turfwinning gedaan.¹³⁴ De opbrengsten waren blijkbaar toch voldoende om er mee verder te gaan.¹³⁵ De heer benoemde voor de turverij de opzichter over de arbeiders, de notitiehouder en lijstenformeerder, de *pijlder* van de dikte en opmeter van de op het veld liggende beslagen moer.¹³⁶ De turfwinning bood in 1754 werk aan 30 inwoners van de Zwaluwen. ‘Alleen in Consideratie vallende, dat bijde 30 Inwoonderen opde Swaluwe daerinne arbeidende, eenig bestant komen te vinden’.¹³⁷ Het was een zeer arbeidsintensief proces. Alvorens de slag turf kon worden gestoken, werd eerst de bonkaarde door de bonkers, arbeiders in dagloon, verwijderd. Zij groeven de aarde tot op de moer af.¹³⁸ Daarna gingen andere arbeiders aan de slag die de moer uitdolven en bewerkten en de turf twaalf Rijnlandse duimen hoog op het legveld deponeerden.¹³⁹ Door de trappers/droogmakers werd de moer in de vereiste vorm gestoken, droogge maakt en in gemakkelijk te hanteren hopen opgeleverd.¹⁴⁰ De turftonder moest er op toezien dat de turf in de juiste hoeveelheden werd geleverd. Daarvoor gebruikte men geijkte tonnen en manden die door de turftonder werden beheerd en onderhouden.¹⁴¹

12.9 Slot

De Pruisische heer zou ook inkomsten uit de Zwaluwen kunnen halen via economische activiteiten. Sommige gebieden, zoals de Oude Moer in de Emiliapolder, hadden echter te slechte grond voor winstgevend agrarisch gebruik. Evenals elders in Holland bleef in zo’n geval niet veel anders over dan turfwinning eruit. En na verwijdering van het veen en drooglegging van het ontmoerde gebied de kans om via nieuwe pogingen de exploitatie te verbeteren.

132 Zij hadden goedkeuring van de Gecommitteerde Raden ontvangen om de turfwinning te continueren. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 31, Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (14 juni 1754), *De Turverij op de Swaluwe* en nr. 20.

133 De verkoop bracht een bedrag van 969 gulden en 10 stuivers op. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7867, 72v, Rentmeestersrekening van 1777.

134 NA, 1.08.11, ND, inv. 7878, 106r, Rentmeestersrekening van 1787.

135 De uitgaven voor de turfwinning bedroegen in 1787 1.114 gulden, 6 stuivers en 1 penning. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7878, 106r-108r, Rentmeestersrekening van 1787.

136 NA, 1.08.11, ND, inv. 686, folio 865 e.v., *Amptboek*, index tot ca. 1795. De opzichter zal waarschijnlijk de arbeiders hebben aangesteld.

137 NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 31, Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (14 juni 1754), *De Turverij op de Swaluwe* en nr. 20.

138 Zij kregen in 1787 twaalf stuivers per dag uitbetaald. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7878, 106r, Rentmeestersrekening van 1787.

139 Een Rijnlandse duim is 2,616 cm.

140 NA, 1.08.11, ND, inv. 7867, 104r-104v, Rentmeestersrekening van 1777.

141 De *geswooren turftonder* werd voor de schepensbank beëdigd. Hij verdiende in 1787 12,5 stuiver per 100 ton. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7878, 107r, Rentmeestersrekening van 1787. Zie voor *Ordre en Reglement op de turf ton binnen de Heerlijkheden van de Hooge en Lage Zwaluwen*: RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 152v-156r (6 oktober 1738). Het reglement bestaat uit 16 artikelen.

De koning in Berlijn liet vanaf 1745 de verveningsactiviteiten ter plaatse geheel over aan zijn betrouwbare rentmeester Van Fenema, zo nodig geruggesteund door in Holland of Kleef aanwezige functionarissen. Zo bleven de lijnen geleidelijk aan tamelijk kort. Van Fenema moest volgens de Hollandse regels voor de turfwinning een octrooi van de Staten van Holland bemachtigen. In zulke octrooien werd de aanvrager niet alleen toestemming tot vervening gegeven maar tegelijk een aantal beperkingen opgelegd evenals betaling van impost aan de Staten. Het ging Van Fenema hier om natte vervening die voor omwonenden en particuliere grondbezitters risico's zouden kunnen opleveren, onder andere de kans op ondermijning van de omringende dijken. Zulke risico's werden door sommige naburige gezagsdragers ook wel gebruikt om toekenning van een octrooi te voorkomen. Ook in dit geval bleef zulke tegenwerking niet uit, hier door de ambachtsheer van Raamsdonk, Van Son. Niettemin kreeg Van Fenema zijn octrooi, zelfs hoewel terzelfder tijd de Pruisische koning tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog de bondgenoot van Frankrijk, de vijand van de Republiek, was. Opnieuw toonde Holland meegaandheid, wat des te gemakkelijker kon omdat het leenstelsel almaar verzwakte. De vervening kon beginnen. Deze bezorgde de heer echter minder winst dan gehoopt, omdat de kwaliteit van de turf slecht bleek te zijn. Het is niet duidelijk of Van Fenema op grond hiervan weigerde om aan de Staten de impost te betalen, of dat hierachter een al eerder gesignaleerde algemene Pruisische afwijzing van belastingbetaling schuilging. Intussen leverde toch ook de slechte turf de Pruisische koning inkomsten op.